

Misóczki Lajos

VALLÁSI TÜRELEM A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN¹

Az 1703-tól 1711-ig vívott, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc az első volt, amely nem vallási színezettel folyt a Habsburg-uralom ellen. A harchoz alapvetően kellett az a támogatás vagy egység, amely vallási különbség nélkül csatlakoztatta a nemeseket is, jobbágyokat is, és a nemzetiségi lakosokat is.²

Bár a Rákóczi-szabadságharc nem volt vallásháború, alkalmanként a vallásügy meghatározó szerepet kapott benne.³ Olyankor a fejedelem a felekezeti békét, megértést és a vallási türelmet állította a mindenkori nemzeti ügy szolgálatába. Ennek bizonyítására éppen őt idézhetjük: „... Minthogy a szabadság helyreállításáért fogtunk fegyvert, ... nem erőszakkal és indulattal léptem föl... Irgalomra és kölcsönös türelemre buzdítottam, mert nem helyeseltem, hogy lelkiismereti kérdésben erőszakot alkalmazzunk.”⁴ A vallási szítás és erőmegosztás helyett a türelmet, engedményt, belátást és a megértést gyakorolta. Ugyanis olyan hadsereget vezetett, amelynek katonái többségében a protestáns hitet vallották, ezért nem állhatott szembe sérelmeik orvoslásával. „Tudatosan, következetesen és egyedülállóan képviselte a nemzeti összefogás szükségszerűen felekezeti jellegét.”⁵ Nem engedte, hogy a sérelmezett katolikus vagy protestáns vallásügy megelőzze a nemzet érdekeit.

A szabadságharc idején Rákóczi vallási politikája és intézkedései a vallási türelem gyakorlatával a vallásügyet összekapcsolta a nemzeti üggyel. A seregekben nem támadt testvérharc, és a Habsburgellenes küzdelem sem vált vallásháborúvá.⁶

Kortársai ismerték a fejedelem mély római katolikus vallásosságát, amit édesanyjának, Zrínyi Ilonának, első tanítójának, P. Bárkány János ferences szerzetesnek és Badinyi Jánosnak köszönhetett. „Kialakították tanítóim bennem a

¹ A „II. Rákóczi Ferenc Kassán, 1906–2006” c. nemzetközi tudományos konferencián, II Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hazahozatalának és újratemetésének 100. évfordulóján, Košice/Kassán, 2006. okt. 28-án elhangzott előadás.

² Heckenast Gusztáv 1953, 165–166.

³ Ludányi Sándor 1980, 311.

⁴ Rákóczi Ferenc 1985, 91.

⁵ Fabiny Tibor 1980, 365.

⁶ Karácsonyi János 1985, 158.

rangomhoz illő erkölcsöket, és imádkozásra készítették” – írta a Vallomásokban.⁷ Világnézetének, vallásosságának és toleranciájának további megszilárdításában a külső körülmények is segítettek. Mégis, „világnézetének alakulásában a belső, lelki alkatán van a hangsúly” – erősítette meg 20. századi egyik történészünk.⁸

Korán, huszonnégy évesen a vallásos világnézete nemzeti, történeti és hazafias tartalmat kapott. Így szólt Istenhez: „A magyar nemzet ügyét úgy vettem kezembe, mint a Te ügyedet. Azt hittem, Te hívtál el erre engem. Közvetlen a Te gondviselésedbe ajánlottam magamat. És Te nem is hagytál el engem.”⁹ Istenközpontú filozófiáját egyetlen gondolat hatotta át, az ország szabadságának visszaszerzése. A hazafiság második világnézetévé válik. A gyökerében vallásos világnézet párhuzamos marad hazafiúi világnézetével, sőt „vallásos világnézete lesz hazafias világnézetének megmentője is”.¹⁰

II. Rákóczi Ferenc szabadságháborújának egyik alappillére a vallási türelem alkotta. Toleráns magatartásával nemcsak példát mutatott, hanem annak elfogadására és gyakorlására tömegeket sorakoztatott fel katonái és a hátszói lakosság között is. Kezdetben ennek megvalósítása kínzó gonddal járt. Seregeit túlnyomóan alkotó protestáns katonák sokan úgy látták, „ütött az óra a vallási sérelmek megtorlására is. Sok helyen véres összetűzésre került sor az egykor elkobzott templomok, iskolák visszavételéért. Már attól kellett tartani, hogy az évtizedek alatt mesterségesen szított vallási gyűlölet, belső villongás, szétforgácsolja a felkelők erejét”.¹¹ Rákóczi közbelépésére abbamaradtak a vallási önbíráskodások. A katonai érdek és a politikai belátás alapján meggyőződéssel követte szíve és lelke sugallatát, a vallási türelmet.¹² Ugyanakkor vallási türelem terén híveinek volt kit – a szemléletében vallási toleráns Rákóczit – és volt mit, vallási türelmet tükröző és megvalósító intézkedéseit, rendeleteit és törvényeit követni.

Pátensek a vallási türelem biztosítékai

1703. május 6. és 12. között II. Rákóczi Ferenc és gr. Bercsényi Miklós megfogalmazta a harcra szólító „brezáni kiáltványát”,¹³ amely a küzdelem pillanatától eldöntötte annak felekezeti semlegességét. Eleve leszögezték minden vallás

⁷ Rákóczi Ferenc 1979, Vallomások, 13. P. Bárkány (nevét a feldolgozásokban Bárkányinak is írják) életrajzára: Karácsonyi János 1924, 95., 98. P. Takács J. Ince – Pfeiffer János 2001, 824–825.

⁸ Borovi József 1980, 297.

⁹ Uo., 299. Idézi II. Rákóczi Ferencet.

¹⁰ Uo.

¹¹ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes 2004, 102.

¹² Esze Tamás 1980, 289.

¹³ Nevezik még: „brezáni pátens”, brezáni proklamáció”, „brezáni manifesztum”.

háborgatásának tilalmát.¹⁴ Az 1704. január elején (1703. június 7-i előkeltezett) kiadott „*Recrudescunt*” („*Felfakadnak*”) kezdetű kiáltvány 16. pontja a háború okai között a vallási sérelmekre is utalt.¹⁵

A fejedelem először Tokajban, 1703. november 10-én adott ki *vallásügyi pátens*t.¹⁶ Ezzel megtiltotta a katolikus templomok önkényes elfoglalását és protestánsoknak adását. A következő, 1704. január 27-én közzétett *vallásügyi pátens* már nemcsak templomokról vagy istentiszteleti célú helyiségekről szólt, hanem minden egyházi tulajdonú ingó és ingatlan vagyon védelméről is. „Az akár jogtalanul is elvett egyházi javak önkényes visszavételének tiltásával együtt jár a templomok, egyházi épületek létesítésének bárki részére biztosítandó engedménye is.”¹⁷ Az egyházak tevékenységéhez szükséges volt Rákóczinak a megkülönböztetést kizáró, azonnali, folyamatos és minden térre kiterjedő segítségére is. 1704. június 20-án, a solti táborában adta ki azt a *vallásügyi rendeletet*, amellyel a r. k. főpapokat a protestánsok szabad vallásgyakorlatára hívta fel.¹⁸ Rákóczi a vallási türelemmel számbavett gondok feloldását a majdani országgyűlés elé utalta. Addig is türelmet sugallt, és oltalomlevelekkel nyújtott védelmet az egyházaknak.

Oltalomlevelek védelmében

A felekezeti gyűlölködések elkerülésére, és seregei egyik vallás követőit se háborgassák, Rákóczi oltalomleveleket állított ki. A gyöngyösi ferences szerzeteseknek a szatmári táborában, 1703. szeptember 3-án adta át az oltalomlevelet.¹⁹ Városnak és protestáns közösségének 1703. szeptember 27-én, szintén a szatmári táborában állított ki oltalomlevelet, amit a besztercebányaiak vettek át.²⁰ Kiemelten említjük a kassai római katolikus egyháziakkal induló jó kapcsolatát. Kassát 1704. október 20–21-én adta át Hercules Pius Montecuccoli gr. császári generális-főstrázsamester gr. Forgách Simon kuruc tábornagynak.²¹ A kapitulációs szerződés első pontja „az egyházközségek, templomok és iskolák zavartalan működését, a második pont a templomok kincstára(i) nak... sértetlen-

¹⁴ A szövegére I. Spangar András 1742, 50. M. Kovács János 1742, 50. (A pátens nyílt parancs.) A teljes szövegét legutóbb közölte: R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel 2004, 34–35.

¹⁵ Szegedi, Joannes 1734, 244. Acsády Ignác 1898, 572. Asztalos Miklós 2000, 151.

¹⁶ Nagy Zsigmond József 1982, 529.

¹⁷ Fazekas Csaba 2004, 70–72. Hivatkozik: MOL G. 15. A Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. A. 2. I. 7-8. Pátens ex Miskolcz. Ezt a pátenset Miskolcon tette közzé.

¹⁸ Egyháztörténet, 1943 jan.–jún., Esze Tamás: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében, 45–46.

¹⁹ Karácsonyi János 1923, 512. Hivatkozik GYFL Gyöngyösi Protocollum I. 13. = MFKL Historia Domus Conventus Gyöngyösienis. 1767, 63–64. Bachó László, Dezséri 1938, 9–10.

²⁰ Rosenauer Károly 1876, 91–92.

²¹ Duchoň, Jozef 2004, 16.

ségét” szavolta.²² A fejedelem kivizsgálta az ottani protestánsok sérelmeit: „Érvényt szerzett a vallásszabadságnak és a hitfelekezetek jogegyenlőségének.”²³ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Rákóczi kedves városában nem volt vallási torzsalkodás.

A vallási türelemre mutatott példát a segélyek folyósításakor is. A sok eset közül: A Nyitra vármegyei komjáti református esperesnek megélhetésre 1704-ben 400 forintot küldött.²⁴ 1705-ben a szűkölködő Borsod vármegyei szendrői szerzeteseknek 500 magyar forintot utaltatott ki a kassai harmincad-jövedelemből.²⁵

Törvényekkel a vallási türelem védelmében

Már az 1704. március 12-én megnyitott I. gyöngyösi béketárgyaláson, a *gyöngyösi 25 pont*-ban helyet kapott a vallásügy. Mind azon, mind az augusztus 28-i II. gyöngyösi fegyverszüneti vagy béketanácskozáson, ugyanúgy az október 21-i, selmecebányai tanácskozáson a vallás- és egyházügy megoldatlan maradt, hiszen azokon a fegyverszünet vagy a béke ügye volt a megbeszélések közép-pontjában.

A vallásügy vitája az 1705. szeptember 20-án megnyílt szécsényi országgyűlésen került elő. A szentesített 19 törvénycikk közül a 13. kimondta a vallási türelem alapvetését, hogy a három *bevett vallás* közül bárki bármelyiket követheti, „*abban pedig senki által ne háborgattassék*”.²⁶ A 14. törvénycikk a templomok hovatarozásában kimondta, a vitázó felek csendes megegyezéssel döntenek. A 15. törvénycikk a római katolikus klérus és a pálos rend ügyét rögzítette. A 16-17. cikkely kinyilvánította, hogy a földesúri jog szűnjön meg a vallás dolgában; amely valláson többen vannak valamely helységben, azoknak adassék a templom a jövedelmeivel együtt; vegyes bizottságokat küldött a helyszíni vallásügyi eljárásokhoz; ezeket az egyezségeket a dunántúli vallási vitákban is érvényesíteni kellett. A felsorolt törvénycikkek láthatóan a már addig is elfogadott és megvalósított egyház- és vallásügyi intézkedéseket törvényesítették. Kivilágolt, Rákóczi a vallásügyet úgy oldotta meg, hogy alárendelte a haza ügyének.²⁷ A vezérlő fejedelem a vallási megbékélés emlékére érmet veretett.²⁸ Az országgyűlés törvényeit vagy végzéseit 1705. október 22-ig a vármegyék törvényhatóságai írásban is megkapták. Azokkal egyidőben a *vegyes* vagy *kiküldött* vagy

²² AMK Štátny Okresný Archív Continuatio... Civitatis Cassoviensis Tabularium II. 12183. Capitulatis cum civitate Cassoviensis die 22. 7bris 1704. facta

²³ Kemény Lajos 1896, 59.

²⁴ Esze Tamás 1941, 6.

²⁵ Bánkuti Imre 1990, 132.

²⁶ Beér János – Csizmadia Andor 1966, 207.

²⁷ Ladányi Sándor 1980, 314.

²⁸ Huszár Lajos 1985, 405–406. Előlapján Rákóczi mellképe, hátlapján antik oltár van, amelynek tüzét három Vesta-papnő éleszti, jelképezve a három vallást. Dobal, Wohlen 1988, 51., 647.

*vallásügyi bizottságok és biztosok (Commissarius Deputatus vagy Exmissiorum Commissariorum) hozzáfogtak feladatuk megoldásához.*²⁹

A lakosság legtöbb helyen megértően figyelte e *bizottságok* tevékenységét. A sok közül: Az Esztergom vármegyei Bátorkesziben 306 római katolikus, 264 református és 66 evangélikus tartózkodott. A protestánsok többen voltak, mint a katolikusok. Azonban a *bizottság* döntésére, többségi joggal, a templom a katolikusoké lett, parókiával, iskolával és az egyházi földekkel együtt. Mivel a parókiát körül kellett keríteni, a reformátusok kétszáz karót ígértek. A vesszőt a katolikusok adták, és ők fonták a kerítést is. A reformátusok megtartották a parókiának épített házukat, amelynek udvarán templom- és iskolaépítéshez is telket kaptak.³⁰ A *vegyes bizottságok* nemcsak a helybeli érdekekből keletkezett súrlódásokat simították el, hanem egy-egy bizonytalan elvi kérdést vagy sajátos helyzetet is megoldottak éppen a Rákóczi sugallta vallási türelemnek megfelelően. Adódott – az anyaközség lakosságának létszámát egyedül kell-e számítani, vagy hozzá kell adni a filiáinak lélekszámát is? A Pozsony vármegyei Szerdahelyen a katolikusok erősen fogadkoztak, ha a reformátusok számának megállapításakor a filiákat is beszámítják, ezáltal ők kisebbségbe kerülnek, a templomot halálukig védeni fogják. A *vallásügyi bizottságnak* még ebben az izzó helyzetben is sikerült békességet teremtenie. Győzött a vallási türelem, mert a reformátusok lemondtak a régi templomról, és beleegyeztek abba, hogy az új építéséhez telket kapnak. Erre a katolikusok átadtak nekik egy harangot.³¹

A nemzeti műveltség vallásos alapjai is igényelték a türelmet. Rákóczi fontos állami feladatnak tekintette az oktatás-nevelés ügyét. Oktatáspolitikai nézetei és intézkedései szintén a türelemre törekvést tükrözték.³² Az iskolaügy Magyarországon a 18. század legelején is katolikus és protestáns sarkosítással jelent meg. Rákóczi viszont nemcsak eltúrte országában a protestáns iskolákat, hanem intézkedett is, ha éppen a jezsuitákkal szemben kellett is, a protestáns iskolák visszaállítására.³³ Már az 1704. augusztus 12-i, a vallás szabad gyakorlásáról szóló, „*a vallási türelem tárgyában*” a vármegyékhez küldött rendeletével kinyilvánította a városi kollégiumokra és falusi iskolákra is érvényes oktatási szabadságot.³⁴ Sárospatak, Debrecen, Eperjes, Késmárk és Nagyenyed híres protestáns iskoláiba visszatértek, vagy újjakkal bővültek a tanárok és a diákok. (A debreceni református kollégiumot Rabutin de Bussy tábornagy császári serege többször, utójára 1706. november 28. – 1707. január 3. között dúlta fel. A következő évben a katonái a nagyenyedi kollégiumot zúzták szét. Rákóczi segítségével taná-

²⁹ Leskó József 1907, 283. 26. tétel, 389. 27. tétel

³⁰ Mályusz Elemér 1935, 57–58.

³¹ Uo.

³² Földes Éva 1980/1, 48.

³³ Uo., 49.

³⁴ Földes Éva 1980/2, 250.

rai csak 1709-ben térhettek vissza iskolájukba.³⁵) „A katolikus művelődésnek... önfeláldozó hirdetői... a nép között a szó és a példa eszközével nyertek az egyház számára új híveket... Lelkes plébánosoknak és szerény szerzeteseknek” (lehetett ezt köszönni).³⁶

A katonák hitélete is (néhány kirívó kivétellel) a megértő türelmet tükrözte. Az 1707. február 26-án, a Bihar vármegyei Diószegen rendezett mustra vagy katonai szemle alapján a br. Károlyi Sándor vezette hadtestben, a vallási tételnek megfelelően 15 református prédikátor szolgált (korábban 10 volt), (de r. k. káplán egy sem). 1708 márciusától a jász lovasezredben Németi Ferenc káplán volt a tábori pap. 1707/1708-ban az udvari papok és várkáplánok 72-en voltak.³⁷ 1707-ben Czelder Orbán ezereskapitány Zsolnán zászlókat bontatott az ezredében. Felavatásukra Rákóczi Krmann Dániel evangélikus püspököt kérte meg. Krmann a zászlószentelő beszédét március 8-án mondta el (cseh nyelven) a zsolnai templomban. Az avató ünnepély Rákóczi által írt imával zárult.³⁸ 1709-ben a kassai volt jezsuita majd premontrei templom orgonáját kuruc alezredes, Bácsmegey Ádám állíttatta fogadalmi ajándékkul, szerencsés felgyógyulásának emlékére. Vallásos tette különleges példa a kuruc seregben tapasztalható vallási türelemnek. Hiszen Bácsmegey evangélikus vallású volt.³⁹ A 77 éves egri r. k. püspök, Telekessy István a végsőkig kitartott II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca mellett.

Utószó

Emlékét a római katolikusok és a protestánsok is vallásos tisztelettel megőrizték.

A 18. század óta énekelték a 12 versszakos *Rákóczi Ferenczet sirató templomi szent éneket* a szlovák (szláv) evangélikus templomokban.⁴⁰ A vezérlő fejedelem megdicsőülten került haza: A kassaiak örök nyughelyet adtak neki 1906. október 29-én az Árpád-házi Szent Erzsébet emlékére szentelt templomuk kriptájában.⁴¹ 1917. május 21-én a gyöngyösi Szent Bertalan-templom elhamvadt. 1922-ben a város kérésére Unghváry Sándor festőművész az újjáépített északi hajó mennyezeti freskójával megörökítette Rákóczi 1704. március 27-i ottani

³⁵ Zoványi Jenő 1977, 427.

³⁶ Mályusz Elemér 1935, 62.

³⁷ Egyháztörténet, 1943 jan. – jún., Esze Tamás: Tábori papok II: Rákóczi Ferenc hadseregében, 88., 95.

³⁸ Zsilinszki Mihály 1899, 67-68.

³⁹ Szabó Adorján 1906, 47. Hivatkozik: Diarium Oeconom. Collegi Cassoviae, 1709. jan. 2.) jún. 11.

⁴⁰ Magyar Szó, 1903. dec. 25., VII–VIII. Jeszenszky Károly: II. Rákóczi Ferenczet sirató templomi szent ének

⁴¹ Balla Antal 1935, 260–261. Duchoň, Jozef 2004, 72–74.

tartózkodásának emlékét. Amíg az a templom áll, II. Rákóczi Ferenc alakja ott lesz a szentek között.

* * *

Elkezdjük, de együtt már nem írhattuk meg. Feleségemnek, Kazella Mária emlékére.

Rövidítések

AMK	Archiv Mesta Košice (Košice)
MFKL–GYFL	Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár – Gyöngyösi Ferences Levéltár (Budapest-Gyöngyös)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
P.	Páter
r. k.	római katolikus

Felhasznált irodalom

- ASZTALOS Miklós 2000: II. Rákóczi Ferenc és kora. (Az 1934. évi kiadás reprintje.) Budapest.
- BALLA Antal 1935: II. Rákóczi Ferenc élete = LUKINICH Imre szerk.: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszáz-éves fordulójára. I. Budapest
- BÁNKUTI Imre 1990: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. Miskolc
- BEÉR János – CSIZMADIA Andor 1966: Történetünk a jogalkotás tükrében. Budapest
- BOROVÍ József 1980: Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- DUCHOŇ, Jozef 2004: Rákóczi Kassája. Ford.: Hrušova, Eva. Košice
- ESZE Tamás 1941: Jeltelen sírok... = FARKAS Ignác szerk.: Theológiai tanulmányok 69. Csikesz Sándor emlékkönyvek 2. Debrecen
- ESZE Tamás 1980: Rákóczi valláspolitikája = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- FABINY Tibor 1980: Rákóczi és az evangélikusok = KÖPECZI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes szerk.: Rákóczi tanulmányok. Budapest
- FAZEKAS Csaba 2004: II. Rákóczi Ferenc miskolci pátense a vallás ügyéről = DOBROSSY István szerk.: Emlékkülés. Miskolc
- FÖLDES Éva 1980/1: II. Rákóczi Ferenc oktatáspolitikája = MÉSZÁROS István szerk.: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XIX. századi történetéből, 41–58. Budapest
- FÖLDES Éva 1980/2: Rákóczi iskolapolitikája = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc, 245–255. Budapest
- HECKENAST Gusztáv 1953: Függetlenségi harcok a török és Habsburg hódítás korában 1526–1711 = MÁRKUS László fel. szerk.: A magyar nép története II. Budapest
- HUSZÁR Lajos 1935: A kuruc-kor érmészete = LUKINICH Imre szerk.: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszáz-éves fordulójára. I. 388–412. Budapest
- KARÁCSONYI János 1923: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest

- KARÁCSONYI János 1924: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest
- KARÁCSONYI János 1985: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Pécs
- KEMÉNY Lajos 1896: Kassa története = SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu szerk.: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest (1906)
- M. KOVÁCS János 1742: A magyar kronikának röviden le-rajzolt sómájja... Posony
- KŐPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes 2004 II. Rákóczi Ferenc. 3. jav. kiad. Budapest
- LADÁNYI Sándor 1980: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- LESKÓ József 1907: Adatok Telekessy István egri püspök korához = LESKÓ József szerk.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. 267–546. Eger
- NAGY Zsigmond József 1982: Magyarország történeti kronológiája 1687–1740 = PÉTER Katalin – SOMOGYI Éva szerk., BENDA Kálmán főszerk. Magyarország történeti kronológiája. II. Budapest
- RÁKÓCZI Ferenc 1979: Vallomások. Emlékiratok (1716–1719) = HOPP Lajos szerk.: Rákóczi Ferenc. Ford. Szepes Erika és Vas István. Budapest
- RÁKÓCZI Ferenc 1985: Emlékiratok. Ford. Vas István. Debrecen (1717)
- ROSENAUER Károly 1876: A besztercebányai Á. H. Ev. Gynnasium története. Besztercebánya
- SPANGAR András 1742: Continuációja a Magyar Kronikának. Második rész. Posony
- SZEGEDI, Joann(es) 1734: Rubricae sive synopses Titulorum, Capitum et Articuli Universi Juris Ungarici. Tyrnavia
- P. TAKÁCS J. Ince OFM – PFEIFFER János 2001 Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. 2. Szombathely
- ZOVÁNYI Jenő 1977: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: LADÁNYI Sándor. 3. kiad. Budapest
- ZSILINSZKY Mihály 1899: Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei 1663–1740. Budapest